

La fundaziun da la Lia rumantscha

Il 15 da fevver 1919 “ein representants de tuttas uniuns romontschas e distingui scribents romontschs ord las differentas valladas seredunai tier ina conferenza” a Cuera. Els “han concludiu cun unanimitat, de sustener cun in’adressa al congress de paisch a Paris il postulat dils Ladins”, numnadamein quels dallas Dolomitas, buc quels dall’Engiadina. Quels eran stai tochen alla fin dall’emprema uiara mundiala sut il domini dalla monarchia imperial-roiata dils Habsburgs austriacs. Damai che la Tiara tudestga e l’Austria vevan spiars l’uaira, han ils Talians priu l’ocasiun da sepatrunar dil Tirol dil sid. La maioritad dils habitonts da quei territori discurreva tudestg, mo ina minoritad enteifer quei territori era ladin, il ladin dolomitan. Els Ladins dallas Dolomitas sminavan nuot bien per lur lungatg sut domini talian, cunzun ch’ils scienziats e politichers talians eran dil meini, ch’il ladin seigi in dialect talian e ch’ils Ladins hagian secapescha d’emprender uss lur lungatg da scartira talian. Perquei levon ei u star tier l’Austria ni vegnir independents. Els han scret in memorandum a Woodrow Wilson, il president dall’America e figura impurtanta ellas tractativas da pasch suenter l’uiara. Els Romontschs han udiu da quei ed han susteniu ils Ladins dolomitans. Els han elavurau ina petiziun, suttascretta ils 18 da mars 1919 da tschun persunas, e tarmess quella a Versailles, nua che las tractativas da pasch sesplegavan. Emprem suttascret ei Pader Maurus Carnot, che veva gie bien contact culla famiglia imperiala dils Habsburgs¹. Gidau ha ei nuot; ils Ladins dallas Dolomitas ein gnanc numnai el tractat da pasch da St. Germain dils 10 da settember 1919.

Quella petiziun e la discussiun da quella, ch’ei buc mo succedida ella Gasetta romantscha, ha denton era provocau autras vuschs. Ella 'Neue Bänder Zeitung', sco la Südostschweiz veva aunc num da gliez temps, dils 16 e 17 d’avrel 1919 ei in artechel cumpariu cul tetel: “Romanisches - Kassandrastimmen vom Hinterrhein”. El ein vegnius publicaus anonim; igl autur ei denton gleiti staus enconuschents: Giachen Conrad, oriunds dad Andeer, domiciliaus a Cuera e funcziunari da posta a Cuera. Conrad era bein d’accord cun quei sustegn pils Ladins dallas Dolomitas, ha denton fatg attents, ch’ei fussi forsa da scuar igl empren avon l’atgna porta e far il pusseivel per spindrar il romontsch el Grischun enstagl da vuler spindrar il ladin ellas Dolomitas. Conrad era sensibilisau per il problem, perquei ch’el era carschius si a Cuera e tschintschava sco sulet da ses fargliuns insumma aunc romontsch. El era staus mintga stad tiel tat e la tatta ad Andeer e veva perquei empriu leu romontsch. Ses geniturs eran domisdus romontschs, vevan denton tschintschau tudestg culs affons a Cuera. Mo era ad Andeer veva el constatau ina digren dil romontsch; lez era pia era periclitau en siu agen territori.

Il artechel ein schon scret detg bein, schegie el stil fetg metaforic da quei temps. Il sustegn dils Romontschs als Ladins cumpareglia el p.ex. cun ina "Geste eines Ertrinkenden, der einem unsicheren Flieger beispringen möchte."² Quei 1919, d’in temps nua ch’ei deva uss veramein buc gest da veser mintga di aviuns. Mo era schiglioc eis el nuota fetg crets culs Romontschs e discuorra p.ex. d’in "Versäumnis einer intellektuellen Schicht, welche sich wegen grammatischer Nebenfragen abseits der Strasse in den Strähnen liegt", segir ina allusiun allas uiaras ortograficas da quei temps. Mo era il pievel romontsch sez sto udir ina causa ni l’altra: "Wie viele Hunderte unserer Sprachgenossen stehen mit der Verlegenheit der Analphabeten vor einer romanisch geschriebenen Zeile." Ed el selamenta secapescha era, ch’el stoppi

¹ Tenor in artechel ella Gasetta romantscha dils 27.3.1919 cul tetel "*Il Retoromontschs a Versailles*."

² Citau tenor il text tier HEIDI DERUNGS-BRÜGGER, *Raetoromanische Renaissance 1919-1938*, Friburg 1974 (lavur da licenziat), 230-237.

scriver per tudestg en ina gasetta tudestga, sch'el vegli "in die Ohren einer grösseren Gemeinde läuten".

El lai denton buc mo cun selamentar, mobein far era propostas per ina migliur e skizzescha gia en quels artechels quei ch'el numna in "Heimatschutzprogramm". Sco εμπrem pretenda el in "Zusammenschluss aller Bündner Romanen in einem grossen, interkonfessionellen Generalverband", che duei vegnir menaus d'ina suprastanza centrala cun in secretari permanent. El secuntenta denton buc mo cun quella pretensiun generala, mobein va gia en quels artechels en ualti bia detagls. Aschia pretenda el gia leu quater commissiuns che duein sustener l'uniun generala: ina commissiun da finanzas, ina da scola, ina da translaziun e literatura ed ina da pressa, e numna era gia differentas incumbensas da quellas cumissiuns e da l'uniun generala. En pli bia detagls mond jeu buc cheu, perquei ch'ils biars da quels puncts ein lu era vegni integrari en siu program per la Lia rumantscha, che jeu tractel aunc. El finescha siu artechel cugl appel: 'Hic Rhodos, hic salta "Rhodos ei cheu, saulta cheu", ni cun auters plaid: Muossa cheu, tgei che ti sas, e buc ellas Dolomitas, ed intimescha lu era ils suttascribents dalla petiziun per ils Ladins dallas Dolomitas da prender l'iniziativa.

Ils dus artechels han giu in fetg grond resun. Igl ei denton buc mo stau tier in resun ella pressa, igl ei era succedi enzatgei. Giachen Conrad era d'Andeer en Val Schons, e lezza veva da quei temps gia ina uniun per la defensiun dil romontsch, l'Uniun da Schons. Lezza era seradunada l'emprema gada gia 1914, ei denton vegnida fundada pervia dall'uaire per 1917 officialmein. In suprastont da quella, Steafan Loringett ha scret gia il matg dil medem onn, pia gnanc in meins pli tard, ad Andrea Vital, in un che nus vein entupau gia pliras gadas: anteriur cau dil departament d'educaziun, cusseglier naziunal, confundatur digl Institut dil Dicziunari Grischun. president dalla Societad retorumantscha e cumbattant per l'ortografia tradiziunala ladina. Loringett ha supplicau Vital, sco president dalla suletta uniun surregiunala, d'envidar las suprastanzas dallas uniuns regiunales existentas ad ina seduta per dilucidar igl ulteriur proceder. Andrea Vital era senza dubi il dretg um per quei. El ha lu era organisau ina tala seduta ils 27 da fenadur 1919, puspei mo in meins pli tard, a Tusaun. El veva segir gia giu contacts cullas suprastanzas avon ed era er segirs, che quellas vegnien a Tusaun, pertgei l'invitaziun officiala alla radunonza ei succedida per 9 dis avon quella.

Giachen Conrad, che veva mess en rocla l'entira caussa cun ses artechels ella 'Neue Bänderzeitung', ha tenu il referat d'entrada. Quel ei lu vegnius publicaus ellas Annalas da la Societad retorumantscha digl onn suenter, 34, 1920, p.1-18³. Il referat ei bein buc gest aschi polemics sco ils artechels ella 'Neue Bündner Zeitung', mo era leu di Conrad clar e bein siu meini. El era funcziunari, e perquei buc disaus cul stil da debattar da l'elita romontsch, mobein da dir las caussas sco el veseva ellas. Quei tuna tscheu e leu schon pulit dir, ed en scadin cass vess negin auter ughegiu da dir quei aschia. Surtut sia politica da lungatg ei fetg resoluta - jeu citeschel: "In ha betga pudia stgaffir in lungatg universal, perquei stuainsa en amprima lingia silmains spindrar ils dus dialects prinzipals, cunsolidar las duas pitschas (sic!) ca garantischan er la vita als dialects masans." (p.6) - Ni lu: "Cull'ortografia a grammatica rivainsa nus oters me a frida en tagliand resolutameng il nuf: L'anteira circonferenza dalla favella da Surselva cun Schons a Sursett duess sa deceder per ils cudischs da scola da Surselva. Qua gida me ina resoluta vielta." En quei connex fa el era l'empermischun, ch'ils da Schons vegnien

³ El ei era d'anflar cun <https://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=ann-001:1920:34#25>.

ad acceptar ina ortografia communabla sursilvana: "Jau sun autoriso tier la declaraziun - a quel success mi fa batter il cor da legreia - ca l'Uniun da Schons vut sa subordinar a luvrar dalla si vart en que senn." El ei pia per returnar detschartamein a dus idioms, ed a dus era mo perquei ch'igl era buc reussiu da far mo in. El propaghescha cun quei pli u meins la medema politica da lungatg ch'il cantun ha giu denter 1850 e 1900 ed era pli tard lu puspei per l'administaziun, denton buc per las scolas. Quella politica ha era la Lia rumantscha persequitau a l'entschatta da sia carriera; la finala era Giachen Conr ad daventaus igl emprem president da quella uniun. Mo ditg ha ella en scadin cass buc saviu setener vid quella politica. 1922 ei l'Uniung rumantscha de Surmeir vegnida fundada, sco nus vein gia viu, ed ha dumandau il medem onn da vegnir acceptada ella Lia rumantscha. Lezza ha buc bein saviu far auter che far quei, ha denton exprimiu la speranza, che quella fundaziun meini buc alla ruptura dil contacts cun la Surselva. Quella speranza era vana naven da l'entschatta. Igl intent statutaric da quella nova uniun era gest "da mintigneir e promover igl lungatg rumantsch (uffizial - da scola) da Surmeir", e lez era dapi 1899 buc pli il sursilvan, mobein il surmiran. Gia 1925 ha l'Uniung rumantscha de Surmeir era pretendiu dalla Lia rumantscha in vocabulari, sco previu per la Surselva e l'Engiadina. Cun quei che Cahannes veva restrinschiu sia grammatica sin "Surselva e Sutselva", e Vieli leva fa il medem per siu vocabulari, ein ins vegnius tier in cumpromiss. Il surmiran dueva survegnir in vocabulari pli pign, che dueva mo cuntener ils plaids che variavan dil Sursilvan. Quella lavur ei lu era vegnida entschevida ualti spert dad Andrea Steier ed ei era progredida l'entschatta detg pulit. Lu ha il redactur denton aunc surpriu autras incumbensas, aschia che la lavur ei stada eri dil tut. P er suentar l'uiara han lu auters repriu puspei la lavur, ed il vocabulari ei lu la finala cumpariu 1970, 45 onns suentar l'entschatta dallas lavurs. Quei astgass forsa tuttina esser in record per in vocabulariet dad in tom; jeu sai buc propi s'imaginar, ch'ei detti aunc auters ch'han duvrau aschi ditg per aschi pauc, era sch'il vocabulari ha tuttina bien 450 paginas.

Mo anavos tier il referat da Conrad. Lez ha cun quella caschun era skizzau in program da lavur per quella Ligia. Punct 1 stat aunc sin p.15 ed ha num en sia fuorma cumpleta:

PROGRAMM.

I. Amparadas da prinzipli.

1. Fusiun dallas societats existentas. Stgaffir in' organisaziun generala cun ina troppa secziuns (Cantun Grischun, Svizra bassa, Iester: Italia, America etc.)

Las "societats existentas" ein secapescha buc stadas cuntentas cun quei ed existan aunc adina. Il rest dalla structura previda per la Lia previda en punct 2-4, cf. silla proxima pagina⁴, ei denton effectivamein vegnius prius en mira: ina suprastonza centrala cun atgnas statutas ed ina radunonza da delegai; in secretariat central permanent, ch'ei denton vegnius realisau definitivamein p er els onns 50; treis cumissiuns, ch'ei tuttias vegnidas instituidas a l'entschatta dalla historia dalla Lia rumantscha: ina cumissiun da finanzas, ina da scola ed ina litteraria. Gia la successiun muossa il praticher: igl emprem ston ins procurar per finanzas, e p er lu sa lu era il rest vegnir mess en funcziun.

⁴ Las quater paginas che cuntengnan igl entir program anfl'ins sut Fegl 1.

2. Suprastanza centrala, Statutas centralas, Radunanza da delegos.
3. Statevel secretariat central.
4. Commissiuns:
 - a) da finanzas,
 - b) da scola,
 - c) literaria.

II. Comité provisoric executiv.

Quel antschevess la si lavur schi prest ca las differentas societats han sancziuno provisoriameng las decisiuns dad oz.

Il comité executiv cuvocass las ulteriuras radunanzas. Preparaziun dallas ligidas per il comité central. El tschainta sei in proget da statutas centralas. Quellas duessen autorisar il comité central da cumponer culla pli granda cura sez las commissiuns.

III. Programm da lavur.

a) per la commissiun da finanzas
recrutar cummembers, garegiar subvenziuns dil cantun a dalla confederaziun, collectas, far propaganda per legats en favur dalla cassa centrala, manar la glista dils commembers, organisaziun da quel departement.

b) Per la commissiun da scola.

1. tschantschar sei in programm per ils referats a la propaganda allas contradas r. ca han actualmeng scolas tudestgas recrutar referents, sclarir il pievel tudestg a *rumantsch* sur la listorgia a la valetta dil noss lungatg, entusiasmar la giuventegna, propaganda allas gazettas tudestgas.

Eventualmeng: referats dil Sig. Prof. Jud. Turitg a d'oters filologs, ner ediziun din cudischet da propaganda.

2. Statistica sur la situaziun dil r. allas vischnancas.
3. Preparar las votaziuns sur l'amparada sch'in vigli manar aint puspe il r. allas scolas.
4. Delegar scolasts per l'instrucziun transitoria, prestar agid als cunsegls da scola, referats allas conferenzas dils scolasts, meditar plazzas per scolasts r., controllar las ligidas da scolasts a la cumposiziun dils cunsegls da scola, perfecziunar il antruviamaint allas scolas r. *existentas*.

Programm minimal per las scolas primaras, garegiar inspekturs da scola rumantschs.

5. Manar aint la grammatica a l'ortografia da Surselva allas contradas dil Rhein anteriur a posteriur cun Sursett.
6. Procurar literatura allas scolas primaras. Bibliothecas. Lexi-

Sut III vegn il program da lavur detagliau dallas differentas cummissiuns enumeraus. La cummissiun da finanzas ha mo ina incumbensa: procurar per finanzas, e quei entras recrutar commembers, garegiar subvenziuns dil cantun e dalla confederaziun, eav. Pli bia da far ha la cummissiun da scola. Sut 1) ves'ins gia, ch'ei va buc mo per mantener quei ch'exista aunc, mobein era dad ir ella offensiva cun differents sforzs per reromontschar scolas tudestgas⁵, repriu puspei sut 3). In auter punct impurtont da quei program ei la scolaziun da scolasts da romontsch per tut ils basegns, aschia sut 4), 7) ed 8). Auters puncts ein fruntai sin resistenza, sco p.ex. il punct 5) "Manar aint la grammatica a l'ortografia da Surselva allas contradas dil Rhein anteriur a posteriur cun Sursett." Quei ha Sursett buc fatg pli, mobein ei restaus tier igl

⁵ *tschantschar* ei in sbagli per 'tschantar'.

agen lungatg da scartira ch'ei vevan introduciu en scola alla fin dil 20avel tschentaner, suenter ch'ei vevan survegniu duront 40 onns mo cudischs da scola ell'ortgrafia sursilvana ufficiala dil cantun.

— 17 —

con dils terms easters ner barbars cun bunas translaziuns. Cudischs da tgant a da devoziun.

7. Fixar in program minimal per il *seminar*. Secziun consultativa per la direziun dil seminar; mantener relaziuns cul seminar S. Gliezi.
8. Programm minimal per la *scola cantunala*, recrutar buns scolasts. Referats, sala da lectura, sclarir er la *giuventegna tudestga grischuna* sur dall'impurtanza ad il caracter dil r., propagar la conversaziun r. tranter rumantschs, lecziuns per tudestgs ca lessen amprender il r.
Curs da perfecziun per sculars r. alla *litteratura* da *Surselva* a da *Gidegna*.
9. Propaganda per il cult, ner survetsch divin r., mantener relaziuns cun las autoritats dalla baselgia catolica ad evangelica pervida las plazzas da spirituals.
10. Scola *primara* r. a Cuira.

c) Per la commissiun litteraria.

1. Stgaffir plects rumantschs per terms moderns, translatar las expressiuns barbaras, migliurar il lungatg, lexicon provisoric per il diever allas scolas, procurar litteratura etc.
2. Litteratura a representaziuns theatralas.
3. Procurar cudischs da tgant.
4. Sustener auturs r., concurrenzias literarias, premis.
5. Preparar in dieziunar universal, cumplet per il idiom da Surselva.
6. Gazzetta intercunfessionala, obligatoria maschadada per tuts dus idioms (ev. enstagl las annalas?) sustener la stampa r.

IV. Postulats da caracter general.

1. Petizunar ch'il r. vegni racunaschia sco lungatg uffizial en Svizzeria sper il tudestg, talian a franzos (2 idioms, Surs. a Gidegna).
2. Discurs r. agl cunsegl grand. Organisar ina fracziun r. (sper las fracziuns politicas) per amparadas da cumin interess, influenzer las ligidas dils deputos, procurar correspondentes r. per las gazettas *tudestgas*.
3. Ediziun r. dil fegl cantunal.
4. Garegiar impiegos capavels dil r. en uffizis publices.
5. Romanisar las dertgiras civilas a criminalas, sentenzias r.

2

Per auters puncts ha ei duvrau fetg ditg, tochen ch'ins ha saviu realisar els, p.ex. il punct 10) da quella seria: "Scola primara romontscha a Cuira". Quella han ins realisau sco scola bilingua pér 1999, 80 onns suenter ch'ella ei vegnida postulada per l'emprema gada. Avon ha il problem dalla schelta digl idiom per la scolaziun impediua ina scola romontscha a Cuera.

Lu aunc las incumbensas dalla cumissiun litterara sut c): "Stgaffir plects rumantschs per terms moderns", pia far neologissem, "translatar las expressiuns barbaras", eav. Quei ei ozildi pli-

tost ina caussa dils linguists vulgo filologs che dils litterats, mo da quei temps deva ei aunc buc ina differenziaziun aschi stricta denter quellas duas disciplinas. Quei ch'ei numnau sut 2)-4) ei lu plitost lavur litterara: Scriver litteratura e giugs da teater, procurar per cudischs da cant e sustener ils auturs cun premis, quei ch'ei era vegniu fatg adina puspei tochen sil di dad oz. Persuenter ei lu nr. 5) puspei ina lavur da linguistics: "Preparar in dicziunar universal, cumplet per il idiom da Surselva." Nr. 6) ei lu puspei enzatgei auter, ina "Gazetta intercunfessiunala, obligatoria maschadada per tuts dus idioms", in punct dil programm, ch'ei lu ius en vigur 78 onns pli tard cun La Quotidiana, e lu aunc buc dil tut. Schon buc gest in tempo da fierer ins ord ils calzers.

Caussas detg interessantas ein era d'anflar sut "IV. Postulats da character general". Sut 1) ei gia previu ina petiziun da renconuscher il romontsch sco lungatg uffizial en Svizra, e quei gest en duas variantas, Surselva e Gidegna. Quei era revoluziunari da quei temps; vi da quei veva absolutamein negin patertgau aunc 1919. Igl ei lu era iu varga 10 onns, tochen che quella idea ei vegnida reprimada e perseguitada seriusamein vinavon. Discuors romontschs el cussegl grond, sco pretendiu sut 2), dat ei aunc oz buc; els ein bein lubi denton, mo strusch enzatgi che fa diever da quei. Ina ediziun romontscha dil fegl cantunal, sco pretendiu sut 3), dat ei era aunc buc, mo il romontsch ha tuttina survegniu il dretg da vegnir duvraus en quei Fegl denton. Funcziunaris che san romontsch dat ei era aunc buc la massa ella administraziun cantunala, e la romanisaziun dallas dertgiras civilas e criminalas ei ozildi anzi puspei meins frequenta che quei ch'ella ei stada durent il temps ch'ei deva aunc mistrals cun cumpetenzas giudizialas.

Sin p.18 suondan aunc 10 ulteriurs "postulats generals" ch'ins sa consultar sil fegl 1. Jeu numnel cheu mo ils treis ils pli impurtonts da quels diesch: "9. Accentuar pli ferm il character dalla contrada rumantscha cun inscripziuns sin tavlas publicas, anzennas da fatschendas, da hotels, ustreias, posta etc." Quei ei vegniu empruau da realisar naven dils onns 50 sut il tetel "La fatscha da nos vitgs". Igl ei denton in cumbat permanent; aunc ozildi s'auda ei tier il paun da mintgadi dils animaturs regiunals da perschuer da scriver quellas caussas per romontsch. Lu punct "11. Battagliun rumantsch agl militèr", ina caussa ch'era sin buna via alla fin dils onns 80, ch'ei lu denton dada ell'aua culla mort digl iniziand da quei project, divisiunari Rudolf Cajochen, e ch'ei uss segir buc da contonscher pli. Interessants ei era il punct "14. Feasta annuala rumantscha", quei ch'ei lu vegniu realisau naven da 1985 cullas Scuntradas, schegie mo mintga 3 onns e buc mintg'onni, mo era quellas ein sedurmentadas denton; la davosa ei stada igl onn 2001. Mo en scadin cass san ins dir senza esser in grond profet, ch'ei stess in pulit tec meglier cul romontsch, sch'il program da lavur da Conrad vess saviu vegnir realisau en in temps andant, lein dir enteifer 20 onns.

Quella reuniun dils 27 da fenadur ha en scadin cass decidu da fundar ina organsiaziun generala, la Lia rumantscha, mo ch'ins ha manteniu las uniuns regiunals existentas. Igl ei vegniu instituiu ina cumissiun cun Conrad ed ils presidents dallas uniuns existentas, che veva aunc da sclarir las damondas da l'organisaziun. Quella cumissiun ha era luvrau detg speditiv, aschia che la Lia rumantscha ha saviu vegnir fundada definitivamein gia ils 26 d'october dil medem onn. Era quella radunonza ha Andrea Vital presidiau, e Conrad ei vegnius elegius sco empren president.

Era las cumissiuns ein vegnidadas elegidas relativamein spert ed ein era semessas scochemai alla lavur. Il problem principal dalla Lia rumantscha ei stau naven digl empren di tochen sil di

dad oz las finanzas. Aunc il medem onn 1919 ei vegniu fatg in'istanza al cantun e dumandau 10'000.- francs. La regenza leva dar 2'000.-. La cumissiun da preparaziun dalla fatschenta veva proponiu 6'000.- sco cumpromiss. Ils Romontschs han denton dumignau atras 10'000.- el Cussegl grond. La proposta minimala dalla regenza muossa secapescha, nua ch'il nuv per la promoziun dil romontsch era gia da gliez temps, numnadamein tier la regenza. Era quei ei restau aschia tochen sil di dad oz. Il medem onn ei era vegniu fatg ina damonda alla confederaziun, medemamein per 10'000.- francs. Era leu ha la cumissiun da finanzas proponiu 2'000.-, sco el Grischun, mo era leu ein la finala 10'000.- vegni accordai dil cussegl nazional e dil cussegl dils stans. Ultra da quels mieds veva la LR aunc survegniu enzatgei daners da differentas vischnaucas, plinavon aunc enzatgei ord il renumau Fondo Cadonau, ch'astgava denton vegnir duvrau, tenor igl intent dil Fondo, mo pil sursilvan. La massa era quei pia buc, mo tuttina bia dapli che nuot. La cumissiun da finanzas veva pia fatg sias empremas lavurs cun success.

Era las duas autras cumissiuns han entschiet lur lavurs. L'emprema incumbensa dalla cumissiun litterara ei stada d'organisar las lavurs per ils vocabularis tudestgs-romontschs. Cul vocabulari tud.-sursilv. han ins entschiet praticamein immediat, cul vocabulari tud.-ladin empau pli tard, perquei ch'ils Ladins savevan a l'entschatta buc propi, sch'ei veglien ina grammatica ni in vocabulari. Per il vocabulari tudestg-sursilvan era previu 8000.- ad onn, per il vocabulari tudestg-ladin 5000.-. Probablamein deva ei mieds specials ord il Fondo Cadonau per il vocabulari sursilvan, aschia che lez veva empau dapli a disposiziun ch'il vocabulari ladin. Quei tunscheva da quei temps segir per ina piazza cumpleina. Schebein ils redactors han efectivamein luvrau enzacu 100% per ils vocabularis, hai jeu buc saviu eruir. Pli probabel denton han ei luvrau vi dils vocabularis mo en temps parzial, per part forsa schizun mo ellas vacanzas da stad; tut ils redactors eran dasperas numnadamein aunc scolasts gimnasials. Ils daners previ pils vocabularis che restavan alla fin digl onn mavan en in Fondo da publicaziun. Per la publicaziun quintav'ins cun 60'000.- francs per vocabulari, pia ils daners publics che stevan a disposiziun alla Ligia per treis onns! Per quella stueva ins pia schon spargnar; ins saveva gie buc saver, ch'ei mondi 25 onns, tochen ch'ei seigi aschi lunsch. Mo era aschia duvravan ils vocabularis la mesadad dil budget dalla Lia rumantscha, aschia ch'ei restava buc la massa per autras incumbensas. Quei ch'ei vegniu spargnau sco emprem ei stau la piazza da secretari. Ella era vegnida instituida 1920 cun in pensum dad 1/3, ei denton puspei vegnida strihada 1923. Emprems secretari dalla Lia rumantscha para Steafan Loringett, il successur da Conrad sco president, dad esser staus. Pér naven da 1933 ei lu puspei vegniu instituiu in post da secretariat a miez temps. Da 1933-1940 ha Andrea Schorta giu quei post, lu eis el puspei staus vacants in temps. Mo naven da 1960 ei quei lu daventau in post cumplein, e dapi lu eis el era occupaus pli u meins nuninterruttamein, tochen tiel secretari actual adina d'in Sursilvan catolic ni silmeins pli u meins catolic.

Malgrad quellas grondas investiziuns els vocabularis ha la Lia rumantscha era aunc susteniu auters projects linguistics da quei temps. Aschia deva el adina era ina pintga contribuziun al DRG. Quella vess segir buc tunschiu fetg lunsch, mo ei mava cheu pli bia per demussar la simpatia per l'ovra sco tala. Aschi ca. el medem rom stevan era sias contribuziuns al 'Rätisches Namenbuch' da Planta, mo che lezzas contribuziuns eran lu meins regularas. Tier auters projects da quei temps eis ella denton era s'engaschada finanziamein pli fetg, aschia tier la *Grammatica romontscha per Surselva e Sutselva* da GION CAHANNES, che jeu hai tractau alla fin dalla davosa seria cuortamein (Seria III, Lecziun 13). Ella ha plinavon gidau a finanziar la

preparaziun ed ediziun dil renumau cudisch per emprender sursilvan da SEP MUDEST NAY, *Lehrbuch der Rätoromanischen Sprache (deutsch-surselvisch)*, Ligia romontscha, [Cuera] 1938, pli enconuschents sut il tetel dalla cuviarta, *Bien di, bien onn!* El ei cumparius per l'emprema gada 1938. La secunda ediziun da 1948 ei aunc surluvrada empau da Ramun Vieli, mo dapi lu ei il cudisch cumparius regularmein ella medema fuorma tochen tier la 7avla ediziun da 1983 (BR 3655-3660), e quei malgrad ch'ei ha dau midadas ortograficas relativamein grondas entuorn 1960. La finala eis ei lu plitost la scartira tudestga ch'ha frenau il diever da quei cudisch per emprender sursilvan che sia part romontscha, ch'era secapescha completamein antiquada denton. Mo cudischs per emprender in lungatg ch'ei stai en funcziun 55 onns astgass ei buc dar la massa, ed ei muossa schon era, che l'innovaziun ei buc gest stada la forza gronda dils Sursilvans. Era l'elavuraziun e publicaziun d'ina emprema *Bibliografia retoromontscha 1552-1930* (BR 622) ei vegnida sustenida dalla Lia rumantscha. Era quella ei vegnida publicada 1938. Da quei temps procurava la Lia rumantscha pia era aunc per lavurs scientificas, buc mo per il lungatg da mintgadi.

Il medem onn 1938 ei lu era igl emprem fretg dalla lavur lexicala cumparius: RAMUN VIELI, *Vocabulari scursaniu romontsch-tudestg*, Ligia romontscha, Cuera 1938. Quei era uss buc propi quei ch'era vegniu planisau oriundamein; gliez era gie in vocabulari tudestg-romontsch. Vieli era denton scenziau avunda da proceder correctamein per far in tal vocabulari. Igl emprem ston ins numnadamein rimnar ils plaids sursilvans ch'ei dat schon, avon che saver far in vocabulari tudestg-sursilvan. Schiglioc resc'ins da crear neologissem sursilvans per caussas che han schon in num el sursilvan, e gliez ei uss veramein buc il pli perdert; neologissem han ins aunc da crear schiglioc avunda. La rimnada dils plaids sursilvans ei vegnida fatga per gronda part sin basa dil material dil DRG, mo che lez era rimnaus per in auter intent ed era ordinaus tenor il cavazzin vallader. Vieli ha pia tuttina stuiu excerptar quei material da niev, ed il material sursilvan-tudestg ha lu el gest ediu sco vocabulari, avon che volver entuorn el en ina successiun tudestg-romontscha. Cunquei ch'in vocabulari sursilvan-tudestg era buc previus el program dalla Lia rumantscha, ha ei dau empau problems pertuccont la finanziaziun da sia publicaziun; lezza custava proporziunalmein summas enormas. Cunquei ch'il romontsch era denton sin buna via da daventar lungatg naziunal, savevan ins quintar el futur cun daplì mieds finansials, ed ins ha per quei duvrau in ton dils raps spargnai per la publicaziun dil vocabulari tudestg-sursilvan per la publicaziun da quei vocabulari.

Che quellas treis ovras ein gest vegnidadas publicadas 1938 ei secapescha buc casual, mobein dueva far empau reclama pil romontsch e la Lia rumantscha en connex culla votaziun davart l'acceptaziun dil romontsch sco lungatg naziunal. Il medem onn ei era aunc igl emprem fascichel dil DRG cumparius, schegie mo in fascichel provisorì; igl emprem fascichel definitiv ei lu cumparius pér igl onn suenter. Ins ha pia fatg tut il pusseivel per far empau buna figura per quella caschun.

Era la cumissiun da scola ei vegnida constituida, ha elegiu Sep Modest Nay sco president ed ei semessa scochemai alla lavur. Ina dallas empremas lavurs ch'ella ha fatg ei stau ina versiun sursilvana dalla renumada Fibla da Giacometti, fatga da STEAFAN LORINGETT e cumparida 1921 cul tetel *Fibla romontscha* (BR 3237). Ella ei denton vegnida reedida sin DVD digl Institut dil DRG (DRG-shop, Cudeschs digital t.5). La Fibla da Giacometti ei stada l'emprema fibla grischuna cun maletgs, ed ella ei vegnida fatga mo per tudestg e per sursilvan. Per sursilvan eis ella vegnida fatga en emprema lingia, per buc che las vischnaucas dalla Sutselva hagien

ina stgisa dad introducir la fibla tudestga, perquei che lezza seigi bia pli biala e moderna. Ella ei lu denton mo stada ver 10 onns en diever; suenter eis ella gia stada antiquada. Ils dessegns mussavan p.ex. viafiers da vapur, ch'ei vegni pauc suenter ord moda, lu carrotschas da posta, ch'ei era vegnidas remplazzadas 1927 cun autos da posta, eav. Cun quella caschun han ins stuii constatar, che cudischs cun maletgs vegnan bia pli spert antiquai che cudischs mo cun texts. Perquei ei quella Fibla vegnida remplazzada gia 1932 cun la fibla culs maletgs da Philipp Arlen ed il text da SEP MODEST NAY e cul tetel *Mia fibla* (BR 3661), in cudischet blau cun bials maletgs, era quel ualti tschercaus denton per motivs nostalgics. Era quella fibla ei vegnida reedida sin DVD digl Institut dil DRG (DRG-shop, Cudeschs digitals t.1). Ella ha aunc giu ina secunda ediziun 1945 ed ei lu vegnida remplazzada cun la fibla, *Mia affonza*, cumparida 1965 e 1966 per l'emprema gada, e secapescha era gia remplazzada denton. Sut l'egida da Sep Modest Nay ei era ina nova seria da cudischs da scola cumparida denter 1926 e 1940, cun restampas tochen 1954. Il tetel dalla **cuvarta** ei mintgamai *Miu cudisch* e lu *da secunda classa, da tiarza classa* eav. tochen *dalla sisavla classa*. Il tetel dalla **pagina da tetel** ei denton empau auters: *Cudisch de leger per las scolas primaras romontschas*, *Secund onn* etc. (BR 1669-1678). Tgei ch'ei manegiau cun „scolas primaras romontschas“ ei tut auter che clar, mo propi duvrai ein els mo vegni en Surselva. Els auters idioms ha ei dau serias analogas, usualmein mo cul tetel dalla pagina da tetel, mo *Meis seguond cudaschet* dat ei era per vallader (BR 1618), *Mieu seguond cudaschet* per puter (BR 1617), ed *Igl mies codesch della sagonda classa* per surmiran (BR 1607). Mo la Sutselva ha survegniu negins agens cudischs da quei temps ed ha lu surpriu ils cudischs tudestgs enstagl dils sursilvans, ch'eran quintai per quella regiun. Quei ch'ei special e niev vi da quella seria da cudischs da scola ei, che buc in soli da quels ei ina pura translaziun d'in cudisch tudestg corrispudent. Las realias, historia, geografia e historia naturala sebasan bein sin models tudestgs, mo tut il rest ei lu pli u meins ord l'atgna cuschina. La cumissiun da scola dalla Lia rumantscha ha funcziunau detg bein, aschi ditg che Sep Modest Nay ei staus president da quella, tochen sia mort 1945. Ils onns 60 ha lu denton il cantun puspei priu ils cudischs da scola sut l'atgna reschia e delegau la produenziun da quels als inspecturs. Megliers ein ils cudischs denton segir buc vegni entras quei.

Sur da l'istoria dalla Ligia romantscha dat ei denton ina lavur pli gronda, la dissertaziun da GION LECHMANN, *Rätoromanische Sprachbewegung, Geschichte der Lia Rumantscha, 1919-1996*, Frauenfeld 2005, 664 paginas en tut. Quei che lezza ha fatg duront quels onns, san ins pia leger leu, era sch'ins sto encurir ensemen empau las informaziuns, perquei ch'ellas ein repartidas en plirs cepetels. Pertuccont la fundaziun anfl'ins aunc indicaziuns supplementaras, surtut davart las personas implicadas, p.91-94.

Tut quellas activitads han gleiti menau la Lia rumantscha en problems finansials. Quels ein denton davantai il punct da partenza dil pli grond success dalla Lia rumantscha, la reconu-schientscha dil romontsch sco lungatg naziunal 1938, mo da quei l'atra gada.